

## Lányi András – Jávor Benedek (szerk.): Környezet és etika – Szöveggyűjtemény

A könyvismertetést írta: Nagy Nóra

Témák: antropocentrizmus, ateizmus, egyház, elosztás, erkölcs, érzelem, etika, fajsovinizmus, felvilágosodás, feminizmus, fenntarthatóság, filozófia, hagyomány, haladás, környezet, környezetvédelem, materializmus, modernitás, ökológia, posztmodern, szolidaritás, vallás, válság, Világbank

A könyv megjelenésének apropója az a környezeti válság, amelyről manapság egyre többet hallani, és amely egyre több embert érint meg. Látni a feszültség fokozódását minden területen, ugyanakkor azt állítani, hogy a világban minden rendben van – a legnagyobb szellemi tompaságról tanúskodhat. Ahogy a régi korok, úgy a mai ember számára is az elmúlás és a megsemmisülés kérdése jelenti létezésének legnagyobb problémáját, annak ellenére, hogy jelenlegi pluralisztikus és „felvilágosult” társadalmunk nem szembesít oly mértékben ezzel a válsággal, ahogy azt egykor a vallásokon nyugvó rendszerek tették. A ma élő ember számára a legnagyobb tabut éppen az elhallgatott végzete jelenti – és nem az erkölcsi vagy a társadalmi normákat feszegető kicsapongások irányultságai (ahogy azt ma sokan előszeretettel hangoztatják és állítják szembe letűnt korok hozzáállásával).

Véleményem szerint nem létezik az ember számára nagyobb probléma saját megsemmisülésének kérdésénél. A modern, jellemzően materialista világgal ellentétben minden más korszak tudományát jobban foglalkoztatta ez a kínzó és abszurd tény. De hogy mennyire nem menekülhet előle a mai ember sem, aki a külső, tárgyi világ múlhatatlanságába vetette bizalmát, azt jól mutatja, hogy hódításának végére, materiális fejlődésének határhelyeteiben lendületéből immár *kénytelen* visszavenni, s teljes mértékben változtatnia *kell* hozzáállásán. Ez újragondolásra készíti a korábbi, vallásos korszakokat illetően is, melyekben az elmúlás kérdését a lehető legkomolyabban vették, s a világi kutatást is e személyes sorskérdés tudatában folytatták. Az ember halálának, ennek az *igazi* válságnak mintha csak parodisztikus lecsapódása lenne az, amit ma „környezeti válságnak” vagy a „természet pusztulásának” neveznek. Hiszen egy magára valóban reflektálni tudó ember számára annak felvetése, hogy mi fog történni az *emberiséggel* vagy az *állat- és növényvilággal*, el kell hogy törpüljön amellett, hogy mi lesz hamarosan *saját személyes létezésével* sokkal rövidebb időn belül! Minden kollektív, többedmagunkkal átélte válság gyökere a saját önátélés megszűnése.

Ennek jelentőségéről ma nem esik szó, így az agyonhallgatott, felszínre nem hozott probléma mellett a további, alsóbb szinteken jelentkező krízisek leírása is értelmét veszti. Pedig krízist jelez a tompaság és érdektelenség, amely azokon az embereken látható, akik a felejtés és a szórakozás narkotikumában próbálnak kiutat keresni, szőnyeg alá söpörve a problémákat. Valóban érdemes lenne alaposan megvizsgálni, hogy a mai materialista, jellemzően extrovertált ember a természet pusztulásában mennyiben látja saját létének kérlelhetetlen megsemmisülését, és különösen a külső, eddig örökkévalónak *hitt* vonatkoztatási pontjainak alkonyát. Mert hiába a történelem örökkévalóságának *gondolata*, a Föld múlhatatlanságába vetett *bizalom*, az emberiség kollektív halhatatlanságába vetett *remény*, ha az ember léte teljességének nincs maradéktalanul tudatában. Igaz, a természeti pusztulás víziójával, a külső világ elmúlásának aggasztó képével, a korábban örökkévalónak hitt természet relatív voltának felismerésével mégiscsak önmaga végét ragadja meg, ha áttételesen is. Ilyen értelemben a válságtudat megnyilvánulásai tekinthetők vészcsengőknek, de ha a természet válságában nem a természetfeletti krízisét pillantjuk meg és nem látjuk mögötte saját sorsunkat, akkor e vészcsengők hiába szólnak.

Minderről persze nincs szó a *Környezet és etika* című szöveggyűjteményben, amely különböző irányzatok képviselőinek tanulmányaiból áll. Mégis szükséges volt elmondani, mert a kötetben helyet kapott egy olyan tanulmány is, amely a környezet válságát a keresztény eszmeiségnek tulajdonítja, azt állítván, hogy a természet leigázása a keresztény mentalitásból fakad. Ez a fajta megközelítés mintha teljesen megfeleledkezne arról, hogy az eredeti keresztény hozzáállás, így a középkori vallásos mentalitás a világot *siralomvölgynek* tekintette, és azt nem meghódítani akarta, hanem éppen ellenkezőleg, elfordulni attól, egy *belső* lelki és szellemi élet felé! Mintha arról is teljesen megfeleledkezne, hogy elsősorban épp a kereszténységgel szembeni irányzatok képviselői voltak azok, akik a *külső* természetet szerették volna egyre inkább megismerni és *meghódítani*! Ez a kifele fordulás, a külső jelenségek és az anyag felé törekvés épp a középkori mentalitástól volt a leginkább idegen, és sokkal inkább jellemezte az egyházzal szembehelyezkedőket, akik a „felvilágosodás” és az ipari forradalom kapcsán egy olyan

burjánzó folyamatot indítottak el, amelybe a kereszténység képviselőinek különösebb beleszólásuk többé nem lehetett.

Mindezt azon keresztények számára szükséges megemlíteni, akiket érdekel a környezet és az etika, és akik el akarnak igazodni a könyvbeli szerzők által képviselt irányzatok között. A kötet számos területről összegyűjtött cikkei ugyanis nem könnyítik meg az olvasó dolgát, mivel a vélemények és megoldási javaslatok ilyen mértékű különbözősége már zavart kelt. Ráadásul a szerzők, bár valamennyien filozófusok, biológusok, fizikusok és földrajztudósok, vagyis egytől egyig tudományos körök szakemberei, stílusukban is rendkívül különböznek egymástól, így a kötetben a száraz értekezéstől az irodalmias kifejezésmódig minden megtalálható, de sajnos sehol sem látni egy átfogó és rendszerező elvet, ami ténylegesen is irányt szabhatna az ember mindennapjainak és szempontjainak rendezéséhez. Természetesen e válogatásba olyan írások kerültek, amelyek a maguk területén meghatározó szerepet játszottak és játszanak, csak hogy az egymásnak homlokegyenest ellentmondó irányzatokat olvasva a kép nem tisztul, hanem kaotikussá válik.

A szövegeket csokorba fűző *Lányi András – Jávor Benedek* szerkesztőpáros a Magyarországon eddig kevésbé ismert környezeti etika szövegeit, legvitatottabb kérdéseit mutatja be mintegy etikai párbeszéd formájában. A kötet komoly és lelkiismeretes munka eredménye, olyan sokszínű tabló a környezeti etika témakörében, ahol a beválogatott gondolkodók tudományos téziséik alátámasztására még vallás-, filozófia-, vagy gazdaságtörténeti áttekintést is nyújtanak szövegeikben.

Szerkezetét tekintve a négy száz oldal meghaladó kötet öt főbb részre tagolódik: (1) Kinek az érdeke? Minek az érdeke? (2) A szolidaritás kérdőjelei; (3) A kereszténység szelleme és az ökológia; (4) Az azonosulás stratégiái; (5) Ökofenomenológia. A tanulmányok sokfélesége és az összeállítás precizitása képes arra ösztönözni az oktatókat, hogy a könyv egyes részeit főiskolákon és egyetemeken tananyagként használják, hogy az általános műveltséget feltételező munka hozzájárulhasson az olvasók ismeretelméleti háttérének bővítéséhez.

Azonban talán éppen a szöveggyűjtemény műfajából adódó korlátok miatt ez a minden irányzatot bemutatni kívánó nyitott hozzáállás (miközben fél egy adott irány mellett kiállni) nem igazít útba: mi hát a helyes, s mi a helytelen. „*Hol kezdjük mi, akik tennénk is valamit? Es melyik útra lépünk?*” – tehetnénk föl a kérdést. Ám a terület sokféle irányzatát bemutató pluralista hozzáállásból kibékíthetlenségek származnak, valamint annak keserősége, hogy az egymásnak homlokegyenest ellentmondó szemléletmódok paradoxonai inkább bénító megállj-t parancsolnak.

A keresztény olvasó úgy érezheti, hogy az engedékenységből hatékony és egységes megoldás nem születhet, a környezeti etikával kapcsolatban minden iskola más véleményen van, következtetései is teljesen különböznek. Az egyetlen közös vonás csupán annak az – egyébként evidens – tételnek a megállapítása, hogy erkölcsi megítélés tárgyát képezi mindaz, amit az ember a természettel, illetve az állatokkal tesz. De valljuk be, ez nem sok.

A kötet különlegessége, hogy legjobb írása a *Lányi András* által jegyzett bevezető tanulmány. Ebben a szerkesztő kijelenti, hogy szükségessé vált újragondolni az etikát, mert a jóról és rosszról való alapvető feltevéseink mára megkérdőjeleződtek. De hogy mit is tartson az olvasó *ténylegesen* és *valóságosan* is jónak vagy rossznak, az a könyv végigolvasása után nemhogy tisztázódik, sőt még homályosabbá válik.

Mindjárt az első fejezetben Peter *Singer* bioetika professzor az ember és az állat közötti határvonal elmosásával próbálkozik, s feltűnően provokatív stílusával sikerül is a figyelem középpontjába kerülnie. Erősen azonosulva az emberek és állatok egyenlőségének eszméjével, az utóbbiak jogait képviselve bevezet egy új, a figyelmet mindenképpen megragadó fogalmat: a fajsovinizmust, amelyet véleménye szerint fel kellene számolni egy következetes egyenlőségeszme nevében. Az ember csak ámul, amikor megtudja, hogy fajsoviniztának tekinthető a húsevő ember is. A szerző bizarr elméletével vitathatatlanul bekerült a sokat hivatkozott tudósok közé. A következetes érdeklődőben ugyanakkor felvetődik a kérdés, hogy az állatok ilyen mértékű védelme után a növények miért nem kapják meg ugyanezeket a jogokat? Miféle diszkrimináció ez?

*Singer* kevésbé extravagáns filozófustársa, *J. Baird Callicot* a Leopold-féle föld-etikát (land ethics) újította meg, bár evolúciós és ökológiai biológián nyugvó szemlélete változatlanul anyagelvű. Ez azért is probléma, már amennyiben materialista alapon próbáljuk meg védeni a környezetet, mert az itt jelentkező válság éppen a materialista világnézet extrovertált hozzáállásából bontakozhatott csak ki. Ilyen alapon tényleges megoldásra soha nem juthatunk, csakis a részletproblémákat halmozhatjuk. A folyamat egyébként magában rejti saját végzetét: ahogy az ember a természet felé fordul és létezésének értelmére így, a természetet leigázó megismeréssel próbál választ kapni, úgy nem kerülheti el bálványa alkonyát – saját rendszere utolsó és végső fázisát, vizsgálata tárgyának kimerítését sem.

A második fejezet a keresztény univerzalizmusból és a felvilágosult racionalizmusból levezethető szolidaritási eszmét mutatja be. A következő alapkérdések vetődnek fel: Kell-e segíteni az elesetteknek, akik nem tudnak hozzájárulni a fejlődéshez, de bajban vannak? Együtt érezzünk-e az állatokkal mint egyedekkel, vagy csupán a veszélyeztetett fajokat helyezzük védőszárnyaink alá?

A kötetben is szereplő Garrett *Hardin* ökológus és mikrobiológia professzor nevéhez fűződik az úgynevezett mentőcsónak etika, amely a fejlett nemzetek számára racionális magatartást ír elő a kialakult válsághelyzetben. *Hardin* a Föld eltartóképeségével, a túlnépesedéssel és a népességszabályozással kapcsolatban vall radikális nézeteket. Az egyes „mentőcsónakok” egy-egy fejlett országot jelképeznek. A gazdag országok fogyatkozó száma miatt egyre nehezebb a segítségnyújtás, mert a korlátozott kapacitású csónakok már nem tudják megmenteni a „fuldoklókat”, a szegény országokat. *Hardin* a Világbank élelmiszersegélyezését elítéli. Könyvbeli ábrája szerint az élelmiszerbankokból érkező élelmiszertöbblet elrekeszeli a népesedési ciklus útját, így az nem képes visszajutni az egyensúlyi állapotba. Tehát ha valahol éhezés tör ki a túlnépesedés miatt, akkor be nem avatkozással a népesség szintje előbb-utóbb visszatér normális egyensúlyi helyzetébe. A folyamatos segélyek hatására azonban ez nem következik be, sőt még többen kerülnek az éhhalál közelébe. Kevesebb szaporodó emberrel a szaporodás növekedési üteme csökkenthető lenne, amely relatíve jobb helyzetet teremthetne. A megoldást tehát *Hardin* a népességszabályozásban látja, ami magában nem feltétlenül rossz hozzáállás – ám az ördög itt is a részletekben rejlik: a szolidaritás kiiktatásában és az oly gyakran propagált népességszabályozás mikéntjében.

A harmadik fejezet a kereszténység felelősségét elemzi a környezetpusztítás előidézésével kapcsolatban. Ahogy a fentiekben már volt szó erről, különös és át nem gondolt az – ökológiával foglalkozó körökben egyébként régóta ismert – elképzelés, mely a kereszténységet ülteti a vádlottak padjára. *Lynn White Jr.*, egy magát egyébként hívőnek valló tudós, gazdasági szempontú vizsgálódásai eredményeként úgy találja, hogy az ökológiai válság kirobbanásában felelős modern technika „*legalább részben értelmezhető úgy, mint az ember természetre vonatkoztatott transzcendenciája és a természet fölött jog szerint gyakorolt uralom keresztény dogmatikájának nyugatias, voluntarisztikus megvalósítása*”. Felfoghatatlan, hogy egy ebben a témában publikáló szerző ne ismerje a középkor vallásos mentalitását, azt a mély és misztikus hozzáállást, amely a világot múlandónak tekinti, és egy belső, szellemi világ felé keresi az utat, *elvetve minden világi hívságot*.

*White* szerint a keresztény vallás, amelyet a világ legantropocentrikusabb vallásának tekint, az ökológiai válságot is meghozó fejlődésbe vetett hit táptalajául szolgált. Érvéle alapján azért, mert a Biblia szerint Isten akarata szerint való, hogy az ember a természetet a maga céljaira használja. Miért nem látja *White* azt, hogy sokkal inkább a keresztény eszmeiségről egyre inkább leszakadó természettudományos materialista hozzáállás az, amely – a vallással ellentétben – valóban a természetben keres minden támaszt és viszonyulási pontot, majd saját létjogosultságát épp azzal próbálja alátámasztani, hogy egyre többet halmoz fel az így felállított új „értékrend” gyümölcseiből? Az efféle, a kereszténységet közvetve-közvetlenül lejárató, velejéig materialista és átgondolatlan kijelentésekkel a kicsit is spirituális keresztény nem érthet egyet. *White* nézete nemcsak veszélyes egy keresztény számára, mert az ökológiai válságot vallási eredetűnek tartja, és így két különböző síkot mos össze, hanem értelmetlen is, mivel megoldási javaslatát, hogy csak egy valláson belüli reformmal lehet az ökológiai válságot orvosolni, nem több mint naiv feltételezés, ami a keresztényeknek komoly hatalmat tulajdonít a természettudományos befolyás vagy a politika felett.

A negyedik fejezet az ökofeminizmus és a mélyökológia közötti kapcsolatba enged betekintést. A feminizmus már maga is modern válságjelenség, hiszen a „felszabadított” nő, aki immár nem a család kategóriájában gondolkozik, hanem a „nők jogaiban”, és a férfiakra jellemző tevékenységek területére tör, nincs többé a helyén. A mélyökológiai iskola képviselői közül *Arne Naess* írása alapján kaphatunk képet az ökofeminizmusról. Az író a hagyományos felfogás alapján az érett személyiség fejlődésének stádiumait vázolja: ego, társadalmi én, metafizikai én, majd ezt követően bevezeti az ökológiai én fogalmát, azzal az indokkal, hogy e nélkül a természeti környezet nagyjából kimarad a személyiség fejlődésének a felfogásából. Az ökológiai én – saját definíciója alapján – azt a formát jelenti, mellyel az ember azonosul a természettel. Arra a kérdésre is választ ad, hogy mi tekinthető azonosulási helyzetnek: ami intenzív empátiát vált ki. Az érzelmeket kiváltó eseményeknek, cselekményeknek egyébként is fokozottabb szerepük van mind a mélyökológusok, mind az ökofeministák körében. Az érzelmdús sorok szokatlanok tudományos szövegekben, alighanem a lírai hangvétel is eszköz a hatás és a meggyőzés érdekében. Azért, hogy felébressze az olvasó empátiáját az állatvilág és a „természet” iránt, a mélyökológus *Naess* az alábbi történetet hozza: „*Egy régimódi mikroszkópon figyeltem két vegyi anyag egy-egy cseppjének drámai találkozását, amikor is az asztal közelében bóklászó lemmingről egy bolha pattant a savas anyagok kellős közepébe. A bolha menthetetlen volt. Hosszú percekig haldoklott. Mozdulatai iszonyatosan kifejezőek voltak. És mindeközben szívbemarkoló szánalmat és empátiát éreztem. Ez azonban nem »általános« empátia, hanem az azonosulás folyamata volt: »magamat láttam a bolhában«. Ha előzőleg elidegenedem a bolhától, ha nem látok benne ösztönösen semmit, ami emlékeztet magamra, haláltusája hidegen hagyott volna. Az azonosulás feltétele tehát a részvét, illetve, emberek közt, a szolidaritás.*”

Mennyire érdekes lenne egyszer a *Naess*-i csapáson haladva mélyebben is elemezni korunk példaként előttünk álló embertípusát, aki immár nem egy *embertársában* ragadja meg saját magát, hanem *állati* szinten, és még csak nem is valami *magasrendű* állatfajban, hanem a bolhák illékony világában! Az ember kicsinysége, gyámoltalansága, magára hagyatottsága és tehetetlensége valóban kezd végtelen méreteket ölteni, így a krizeológia mint szakterület alighanem hatalmas fellendülésre számíthat.

Az *azonosság* fogalmát egy másik feminista, Karen J. Warren oly módon előlegezi meg és tartja fenn, hogy az erkölcsi közösséget olyan lényekre terjeszti ki, akiről úgy gondolja, hogy valamely erkölcsileg jelentős szempontból hasonlítanak az emberekre. S bár feltételezi az erkölcsi beszámíthatóság közös nevezőjét, nem ad választ arra a kérdésre, hogy mit is ért valójában erkölcsön? Irodalmi stílusban megírt élménybeszámolója a „tiszteletteljes együttműködésre” hívja fel a figyelmet a hódító, patriarchális magatartással szemben: „*A második nap leereszkedtem kb. 2 lányira a Paliszádok tetejétől a felső tóhoz... Lassan leoldoztam magam az ereszkedőkötélről és mély lélegzetet vettem... Lehunytam a szemem és kezeimmel érezni kezdtem a sziklát – a hajszálvékony repedéseket, a zuzmót és a mohát, az alig érezhető dudorokat, melyeken majd nyugtathatom a kéz- és lábujjaimat a mászás alatt... Beszélni kezdtem a sziklához, alig hallhatóan, gyerekesen, mintha a szikla a barátom lenne. Túláradó hálát éreztem iránta, azért, amit felkínált nekem – esélyt, hogy másként megismerjem magamat és a sziklát... és hogy megtudjam, milyen érzés kapcsolatban állni a környezetemmel... Nem akartam mást, mint tiszteltteljesen együttműködni a sziklával mászás közben... Éreztem, hogy fontos számomra ez a szikla, és hálát éreztem azért, hogy a mászás révén új oldalról ismerhettem meg a sziklát és magamat egyaránt.*” (282. o.)

E két szerző már-már szélsőséges álláspontját tanulmányozva, illetve az e kötetben megjelenő egyéb különös felvetések kapcsán felmerülhet a kérdés: ha a dolgok kategóriáit oly mértékben kell egymásba olvasztani, ahogy az itt látható, akkor talán az is lehetséges, hogy nemcsak az állatokat, hanem a növényeket sem lenne szabad megenni. Sőt, ha tényleg komolyan akarjuk venni e megközelítéseket, akkor következetesen végiggondolva oda kell jutnunk, hogy bármilyen kis állatra, így a hangyára és a bolhára sem lenne szabad többé rálépni, és a növényekre sem, ideértve természetesen a füveket és a mezők virágait is, melyek jogait állandóan – a szó legszorosabb értelmében – lábbal tapossuk. A Warren asszonytól hallottak alapján pedig a leghatározottabban tiltakoznunk kellene a hegymászás ellen, mivelhogy eközben megalázzuk és kínozzuk szikláinkat.

Mindezek után talán furcsának tűnik, hogy a kötet utolsó fejezetében a mélyökológiai iskola Martin Heidegger nagysága előtt tiszteleg. Az iskola tagjai, többek között Frank Schalow és Vajda Mihály, a német filozófust előfutárunknak tekintik. A modernitás és a technika kritikáját egységesen elfogadják, azonban – és egyáltalán nem meglepő módon – Heideggerrel ellentétben mégiscsak úgymond modern és progresszív nézeteket vallanak. A helyzetet súlyosbítja, hogy a követők Heideggernek azon véleményét is gyanakvással fogadják, amely szerint „*a létmegértés az ember egyedüli képessége*”, arról adva tanúbizonyságot, hogy ebből a szempontból nem jött létre valódi mester-tanítvány kapcsolat. A zavar csak tovább fokozódik, amikor a szöveggyűjteményben emellett még rengeteg különböző, egymásnak ellentmondó szerző és világképe vonul fel előttünk, egészen az olyan materialista ökofilozófusokig, akik a test húsát a Föld húsával azonosítják, amiben ismételtelen csak a fogalmak határainak lebontási szándéka áll – az anyaghoz konvergálva.

A szöveggyűjtemény nagymértékben hozzájárulhatna a „környezettudatosabb szemléletmód” kialakításához, amennyiben az egymásnak ellentmondó elméleteket valamilyen követhető közös irány vagy szempont vezérelné. Azonban ennek nem látni nyomát. Nem az elméletalkotás létjogosultsága kérdőjeleződik itt meg, hiszen a mind gyakorlatorientáltabb világunkban a cselekedetek előzetesen csak elméleti megfontoltságból mehetnek végbe. Sokkal inkább arról van szó, hogy egy ilyen megengedő, mindent átölelni kívánó pluralisztikus hozzáállással egyetlen elmélet sem képes érvényesülni és hatást kifejteni, hiszen nem tudhatja az ember, hogy melyik mellé álljon, ami építés helyett inkább rombol. A kategóriák lebomlása mint tipikus posztmodern jelenség jól megfigyelhető. Gyakori a különféle ideológiák önkényes keverése. Néha kifejezetten meghökkentő, hogy teljesen különböző rendszerek hogyan férhetnek meg egymás mellett. A korlátok ledöntésével egyfelől szabadabbnak tűnhet minden, másrészt viszont egyenes út vezet a káosz felé, ahol már nem tudjuk megakadályozni, hogy a krízis végképp kiteljesedjék.

E könyvismertető elején már volt róla szó, de még egyszer fontos kimondani, hogy egy elmélet csak akkor állja meg a helyét, ha következményeit tekintve van benne transzcendens perspektíva, mivel a külső, környezeti válság az ember saját elmúlásának és megsemmisülésének sokadrangú leképeződése csupán. Aki saját életét a biológiai születéstől a biológiai halálig tudja csak elképzelni, az előbb-utóbb saját rendszerének esetlegességét lesz kénytelen megfigyelni környezete változásában is. Ha valaki hártja is a problémát, legbelül tudja, hogy életének végső soron nincs túl sok értelme, ha rövidesen végérvényesen megszűnik létezni. Az olyan ellenvetés sem fogadható el, hogy az ember az utódaiban él tovább, ugyanis ha végérvényesen meghal, a világ tapasztalása vele együtt szűnik meg. A világe, melynek válságát a saját életében is egyre inkább tapasztalja. A válság ténye pedig – kimondva vagy kimondatlanul, a felszínen vagy a mélyen – ott van abban, aki valóban érzékeli saját körülményeinek alakulását.

A cikk-válogatás tehát hű képet ad a környezet és etika határterületén mozgó tudományterület sokszínű, de kaotikus világáról. Ugyanakkor, bár ez egy szöveggyűjteménynek nem feltétlenül feladata, jó lett volna, ha valamiféle állásfoglalásra, értékelvű iránymutatásra is támaszkodhatott volna az olvasó, így nem maradt volna teljesen magára a kutatási terület ellentmondásos világában. (L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2005)